

ERVARINGEN VAN POLITIEKE GEVANGENEN tijdens hun repatriëring en na hun terugkomst in Nederland

Dr. J.L. van der Pauw

---

*"Op een lap weiland vlak bij Eindhoven werden we aan de grond gezet. Nauwelijks waren we uitgestapt of de captain riep ons 'all the best' toe en startte voor de terugvlucht. Naast ons zaten de joden uit Theresiënstadt in het gras. Samen wachtend op de ontvangst in het vaderland. Er kwam echter niemand naar ons toe. Tot we na ongeveer een uur aan de horizon iemand bij een houten loodsje op een fiets zagen vertrekken. De man reed naar ons toe, stapte af, nam zijn dienstrijwiel met gestrekte arm bij het stuur en zei in alle ernst: 'Douane, dames en heren. Hebt U ook iets aan te geven?' Terug van ver weg geweest. Ik was echt weer in het eigen Nederland. Niet veranderd."*¹

De ervaringen van politieke gevangenen tijdens hun repatriëring en na hun terugkomst in Nederland staan in dit hoofdstuk centraal en we willen hen daarbij vooral zelf aan het woord laten. Maar al meteen vinden we dan enkele vragen op onze weg. Wie rekenen we eigenlijk tot die 'politieke gevangenen'? Waarom en waarheen werden ze uit Nederland weggevoerd? En over hoeveel mensen hebben we het dan?

Het begrip 'politieke gevangenen'

Het begrip 'politieke gevangenen' spreekt niet voor zichzelf. Welke groepen gevangenen men ertoe wil rekenen, is eigenlijk een praktische keuze die bepaald wordt door hoe men deze categorie organisatorisch of historisch wil gaan behandelen. Zo werden indertijd door de Sicherheitspolizei alleen diegenen tot de categorie 'politische Häftlinge' gerekend die zich vanuit bepaalde politieke of religieuze groeperingen tegen het nationaal-socialisme verzetten (waarbij overigens de Jehova's Getuigen om organisatorische redenen weer als aparte categorie werden aangemerkt). Dr. L. de Jong nam de categorie 'politieke gevangenen' ten behoeve van zijn geschiedschrijving liever wat ruimer: "Wij laten er allen onder vallen die, los van de vraag of zij tot een bepaalde politieke of godsdienstige groepering behoorden, op grond van daden die van een anti-Duitse gezindheid blijk gaven, hun vrijheid verloren."² Ik neem deze definitie graag over. In de praktijk vallen hier de personen onder die gevangen werden gezet wegens verzetsactiviteiten in de gebruikelijke zin van het woord (zoals sabotage, spionage c.q. Feindbegünstigung, hulp aan onderduikers, werk voor de illegale pers) en diegenen die gevangen werden gezet wegens andere - veelal individueel ondernomen - activiteiten of uitingen gericht tegen de bezetter, tegen zijn bepalingen, of tegen het nationaal-socialisme.³ Overigens komt de definitie van L. de Jong in de praktijk redelijk overeen met de consensus die na de oorlog onder de ex-politieke gevangenen zelf werd bereikt. De vereniging Expogé hanteerde vanaf ca. 1946 het volgende toelatingscriterium: "De Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen uit de Bezettingstijd omvat alle oud-lotgenoten, die door hun deelname aan het actieve verzet of door hun principiële houding in gevangenschap of gijzeling zijn geraakt."⁴

Wegvoering naar het Duitse Rijk

De bestrijding van politieke tegenstanders behoorde tot het domein van de Sicherheitspolizei. Deze maakte bij de personen die zij te pakken kreeg en welke vervolgens onder 'Schützhafte' werden gesteld een onderscheid naar de door haar veronderstelde zwaarte van het delict. De lichte en middelzware gevallen gingen naar Kamp Vught (KL Herzogenbusch), voor de zware gevallen gold: 'überführen ins Reich'.⁵

In de praktijk kwam het er op neer, wanneer er althans sprake was van een daadwerkelijke veroordeling, dat gevangenis- en concentratiekampstraffen van langer dan drie maanden (na aftrek van voorarrest) in Duitsland moesten worden uitgezeten. Tuchthuisstraffen moesten altijd in Duitsland worden uitgezeten, omdat alleen daar tuchthuizen waren.⁶ Talrijke politieke gevangenen werden echter in gevangnissen en concentratiekampen opgesloten zonder in staat van beschuldiging te zijn gesteld of berecht te zijn - vooral bij communisten bleef berechting vaak achterwege. Zij zaten in dezelfde kampen e.d. als onder meer de 'economische gevangenen' (zwarthandelaars e.d.); de vrouwelijke politieke gevangenen werden in hoofdzaak geconcentreerd in het kamp Ravensbrück.⁷

Een zwaar lot trof ook die illegale werkers die door de bezetter als belangrijke daders waren aangemerkt, maar wier doodvonnis naar verwachting in een strafproces niet snel uitgesproken zou kunnen worden. Zij werden overeenkomstig een door Hitler in december 1941 bepaalde regeling als zgn. 'Nacht-und-Nebel gevangenen' naar kampen in Duitsland overgebracht, waarbij ieder contact met de buitenwereld werd afgesneden - zij verdwenen dus als het ware in nacht en nevel, spoorloos. Vanaf mei 1942 gold deze regeling in Nederland ook voor een deel van de politieke gevangenen over wie wél een doodvonnis was uitgesproken.⁸

De aantallen politieke gevangenen

Over de aantallen weggevoerde, omgekomen en teruggekeerde politieke gevangenen bestaan uiteenlopende schattingen. De reden daarvan is vermoedelijk voor een belangrijk deel gelegen in de verschillende definiëringen van het begrip 'politieke gevangenen'. Zo hield de zgn. 'Pakkettencommissie' (Commissie Vorrink), die kort na de oorlog de hulpverlening aan Nederlandse politieke gevangenen in het buitenland onderzocht, het op bijna 7000 gerepatrieerde politieke gevangenen (van de bijna 29.000 die volgens haar waren weggevoerd). Dat zijn relatief hoge aantallen, maar deze commissie hanteerde dan ook een heel ruime definitie. Wie daar precies allemaal onder vielen, wordt uit het rapport niet duidelijk, maar in ieder geval wél "de z.g. Engelandvaarders, die kortere of langere tijd in een kamp opgesloten werden gehouden", terwijl bovendien niet blijkt of wegens een algemeen delict weggevoerde personen (bijv. zwarthandelaars) wel uit de tellingen zijn verwijderd.⁹

Betrouwbare, volledige cijfers over politieke gevangenen zijn niet beschikbaar. Maar wanneer we de definitie van L. de Jong aanhouden, kunnen we uit de door hem op diverse plaatsen genoemde cijfers en percentages bij benadering het volgende vaststellen.

Van de ruim 10.000 Nederlandse 'Schützhäftlinge' die in Duitse concentratiekampen terechtkwamen, was ongeveer een kwart politieke gevangene, dus ca. 2500 personen (de 'NN-Häftlinge' daarbij inbegrepen). Van het totale aantal van ca. 6500 tot 8500 Nederlanders die in Duitse gevangnissen en tuchthuizen terechtkwamen was ongeveer één-derde politieke gevangene (het merendeel, ca. 60%,

was 'economische gevangene'), dus nog eens ca. 2500 personen. Het totale aantal naar Duitsland afgevoerde Nederlandse politieke gevangenen komt daarmee op ca. 5000. Daarbij zijn de aldaar overleden personen meegeteld. Van de ruim 10.000 Nederlandse 'Schützhäftlinge' in de concentratiekampen is ca. 40% omgekomen; als deze sterfte alle categorieën in ongeveer gelijke mate getroffen heeft, zal het aantal omgekomen politieke gevangenen onder hen ca. 1000 bedragen. In de Duitse gevangenissen en tuchthuizen zijn in totaal tussen de 325 en 425 Nederlanders overleden, zodat het aandeel van de politieke gevangenen daarin vermoedelijk op ruim 100 kan worden geschat.¹⁰

Voorzover deze benadering het toelaat, komen we ten aanzien van de politieke gevangenen dus tot de volgende, ruw geschatte aantallen:

-	afgevoerd naar Duitsland	ca. 5000
-	aldaar overleden	ca. 1100
-	gerepatrieerd	ca. 3900

Wat betreft het aantal gerepatrieerde politieke gevangenen kan nog worden opgemerkt dat de vereniging Expogé in haar grootste omvang, omstreeks eind jaren veertig ongeveer 2200 à 2300 leden telde. Volgens de huidige secretaris van die vereniging ging het totale aantal ex-politieke gevangenen indertijd 'in de richting van de 4000'.¹¹

Het lijkt al met al niet onredelijk om voor de categorie gerepatrieerde politieke gevangenen een aantal van (een kleine) 4000 aan te houden, met de aantekening dat dat aantal heel goed een paar honderd personen meer of minder kan bedragen en dat we er in de becijfering vanuit zijn gegaan dat vrijwel alle overlevenden uiteindelijk ook inderdaad gerepatrieerd zijn.

Repatriëring voor het einde van de oorlog

Het kwam natuurlijk voor dat politieke gevangenen al vóór het einde van de oorlog konden terugkeren naar Nederland, simpelweg omdat zij hun straf hadden uitgezeten. Vooral vanaf het najaar van 1944 werd deze repatriëring een steeds moeizamer onderneming, naarmate zowel in het Duitse Rijk als in bezet gebied de verbindingen gebrekkiger werden en de chaos en desintegratie toenamen.

Ir. J. Gerber, directeur Gemeentewerken van Bussum, was in juli 1942 gearresteerd wegens belediging van de Duitse autoriteiten. Hij belandde uiteindelijk in een 'Aussenkommando' (dochterkamp) van Sachsenhausen, waar hij in februari 1945 als 'Häftling' ontslagen werd. Ongeveer 40 Reichsmark kreeg hij uitbetaald voor het geld dat hem in Nederland bij zijn arrestatie was afgenomen, daarmee kon hij de terugreis naar Nederland ondernemen. Vervolgens werd hij - "voorzien van enige sneden brood en onthaald op een preek van een Duitse S.S.-officier" - in Oraniënburg bij Berlijn op de trein gezet. Veel meer dan een geraamte was er na 2½ jaar kamp niet van hem over, terwijl zijn voeten en enkels zo waren opgezwollen van het hongeroedeem dat zijn schoenen niet meer pasten. De volgende dag bereikte hij Uelsen, waar hij zich bij de S.D. moest melden voor een officieel 'Entlassungsschein'. Daar werd hem ook een overnachtingsadres opgegeven.

"Het was reeds donker toen ik in het dorp aankwam, bitter verkleumd, want het was erg koud. Het bleek, dat ik in een schoolgebouw moest zijn. Toen ik binnen kwam zaten er enige vrouwen en kinderen

om een kachel, die me niet zo bijster vriendelijk ontvingen. Het bleken N.S.B.-ers te zijn. Hun mannen waren in Holland als 'Ordnungsdienst' of zoiets achtergebleven en zij waren met Dolle Dinsdag gevlucht naar Duitsland. Nu wilden de Duitsers ze weer terugvoeren en daarvoor waren ze tijdelijk in een schoolgebouw ondergebracht. Er was ook nog een oud-postambtenaar uit Venlo met vrouw, dochter en zoon. Spoedig waren allen vriendelijk voor me. 't Was een vreemd geval, dat ik als vrijgelaten concentratiekampgevangene zo tussen de N.S.B.-ers te land was gekomen.

In het schoollokaal stonden een aantal kribben en midden in het vertrek een grote tafel. Er bleek voldoende brood te zijn en er kwam ook wel worst. Die avond schaarden we ons om de tafel. Ik bleek geen honger te hebben. O, wat heb ik gesnakt naar brood, er was niets genoeg voor me om te eten, hoeveel men mij ook gaf.

Tussen de vrouwen moest ik me uitkleeden, maar ik had geen enkele belangstelling voor hen. Ik had zelfs afkeer van vrouwen. Ik sloot me aan bij de oud-postambtenaar, een beste vent. Hij betreurde het N.S.B.-er te zijn geweest. Ook de vrouwen hadden allen spijt."

Enkele dagen later kon hij met een goederentrein via Bremen door naar Nederland. Na een dag en een nacht reizen kwam hij zo in Winschoten aan.

"De N.S.B.-ers werden behoorlijk ontvangen en in schoollokalen ondergebracht, waar stro op de grond was uitgespreid. Toen ik me legitimeerde als oud-concentratiekampbewoner was men buitengewoon welwillend."

Het duurde nog enkele dagen voor hij, volkomen uitgeput en met kapotte voeten, lopend en stukjes meeliftend met haperende vrachtauto's Amersfoort bereikte, waar hij de dienst Gemeentewerken te Bussum kon bellen. Daar had men alleen nog een vuilniswagen ter beschikking om hem op te halen. Zo werd hij thuis gebracht.

"Miep stond aan de deur toen ik me als een hoopje vodden uit de vuilniswagen losmaakte. Het onwaarschijnlijke was werkelijkheid geworden. Ik was terug."¹²

Duitsland stort ineen

Met zijn terugkeer naar Nederland in februari 1945 was ir. Gerber de ineenstorting van Duitsland juist vóór gebleven. In maart begon daar de opmars van de geallieerde legers vanuit het Westen en die van het Russische leger vanuit het Oosten. Voor de politieke gevangenen brak daarmee een kritieke fase aan. Sommigen van hen werden bij het naderen van de fronten dieper Duitsland ingevoerd. Dit gebeurde in lange, uitputtende voettochten, de 'dodenmarsen'. De gevangenen waren meestal al erg verzwakt als ze nog aan deze martelgang moesten beginnen. En wie onderweg niet meer verder kon, had weinig meer te verwachten dan met een schot te worden afgemaakt door één van de bewakers. Die bewakers, veelal SS'ers, waren door ontgoocheling of vertwijfeling vaak over hun toeren en dat werkte wreedheden en moordpartijen in de hand.

Ten aanzien van de politieke gevangenen in de tuchthuizen gold verder de instructie dat diegenen die bij het naderen van de fronten niet tijdig meer konden worden afgevoerd, moesten worden doodgeschoten. Aan die instructie is in sommige tuchthuizen wel, in andere geen gevolg gegeven.¹³

Ger Pit uit Steenwijk was in juli 1942 gearresteerd wegens het verspreiden van illegale pamfletten. Hij kwam uiteindelijk terecht in het concentratiekamp Sachsenhausen.

"Vanuit dat kamp begon op 20 of 21 april 1945 de 'dodenmars', onder bewaking van de SS en enkele daartoe geselecteerde medegevangenen. Dat heeft ongeveer twee weken geduurd. Degenen die onderweg uitvielen, werden aanvankelijk doodgeschoten, maar later, ongeveer na de zelfmoord van Hitler [30 april 1945], niet meer. Toch wilden we ook toen nog [ca. begin mei] als het maar even mogelijk was uit het transport ontsnappen, omdat we ons er onveilig voelden. Safety first, je weet maar nooit wat er kan gebeuren."

Na ongeveer 14 dagen en 200 km. dodenmars ontsnapte Pit met een groep van ca. 40 gevangenen, onder wie veel Hollanders. De bevrijders met wie zij in contact kwamen, waren de Russen. De groep van Pit trok met veel moeite de Elbe over en kwam uiteindelijk in Lübeck. Daar zijn ze ongeveer een week gebleven.

"In Lübeck waren Amerikaanse of Engelse militairen. Een Hollander uit onze groep is daar toen op eten uit gegaan. Bij een visbandel zag hij vaatjes met zoute haring. Hij sprak een paar Amerikaanse of Britse militairen aan en legde uit dat wij al lange tijd nauwelijks te eten gehad had. Die haring werd toen opgeëist en naar onze groep gebracht. Ik zie die kerel nog triomfantelijk aan komen lopen, met achter hem een handkar met die vaten haring. Die werd geduwd door een paar moffen. Onder escorte van die militairen."¹⁴

Dr. Ir. J.A. Ringers maakte dezelfde dodenmars vanuit Sachsenhausen mee als G. Pit, de tocht die begon op 21 april 1945.

"Tweede dag (22 april) vertrek omstreeks 7.30. [...] 's Nachts [= voorafgaande nacht] werden voor de eerste maal alle mensen die niet mee konden, geëxecuteerd. Wij liepen in Fiinshundertschaften, 36 in totaal, dus 18.000 man. [...] Het aantal uit de papieren in Neurenberg vastgesteld voor de eerste nacht was 425." [dwz. in de eerste nacht werden al in totaal 425 gevangenen doodgeschoten].¹⁵

Maar lang niet alle gevangenen werden in de eindfase van de oorlog in dodenmarsen weggevoerd. Velen moesten in de kampen, gevangenis e.d. wachten op de dingen die komen gingen. Jef Reintjes, illegaal werker uit Eijsden (L.), werd bevrijd in het concentratiekamp Ebensee in Oostenrijk, waar de toestand tegen het einde van de oorlog een grimmig dieptepunt had bereikt. De honger had er de mensen dierlijk gemaakt, Russen aten er van de lijken. Het ging er ontstellend aan toe.

"Op 6 mei 1945 stooten twee Amerikaanse tanks door in het kamp. Gevangenen hadden reeds een wit laken in de vlaggemast gehesen. KAPO's werden afgemaakt; de voedselmagazijnen bestormd. Zelfs met deeg kwamen de uitgebongerde gevangenen naar buiten. Hongaarse krijgsgevangenen braken uit om 's nachts op herten te schieten. Ook Russen en zwarthandelaars gingen 's nachts met wapens van SS'ers op plundertocht. Herhaaldelijk werden boeren bedreigd. Zelfs de Amerikanen werd het te gortig. Er kwam een order dat niemand na vijf uur het kamp mocht verlaten."

Pas op 24 mei konden de eerste Nederlanders uit Ebensee worden geëvacueerd. Een 'Vliegend Fort'

dat in Linz voedselrantsoenen had gebracht vloog hen naar Merville in Noord-Frankrijk. Toen Reintjes uiteindelijk weer in Eijsden was teruggekeerd, bleek hoezeer de omstandigheden waaronder hij in Ebensee had verkeerd op hem hadden ingewerkt. Hij woog nog maar 34 kilo en was volkomen verwilderd. Hij at buiten, sloep op de grond en was 's morgens al om vier uur in het veld om slakken te zoeken. Ook bleef hij 'organiseren' (van alles bij elkaar scharrelen en gappen). Zo openhartig als hij vroeger geweest was, zo gesloten bleek hij na zijn terugkeer uit de kampen. Niets interesseerde hem meer, nergens wilde hij naar toe.¹⁶

De moeizame weg terug

De politieke gevangenen in het ineengestorte Duitse Rijk ontmoetten de bevrijding, of wat daarvoor door moest gaan, in velerlei gedaanten. Voor sommigen betekende het dat zij in de kampen, gevangnissen of tuchthuizen door de geallieerden of de Russen verlost werden van het Duitse regime. Daarmee kwam dan weliswaar een einde aan mishandeling en moord, maar het verlaten van deze oorden was vaak niet onmiddellijk mogelijk - vanwege gebrek aan transportmogelijkheden of gevaar voor epidemieën - terwijl ondertussen de levensomstandigheden en de medische zorg op tal van plaatsen nog veel te wensen overlieten. Voor anderen, zoals de gevangenen die op dodenmars waren, betekende het dat hun bewakers er op zeker moment vandoor gingen en zij zich plompverloren ergens midden in Duitsland bevonden. Evenals de gevangenen die de dodenmarsen al ontvlucht waren, moesten zij zichzelf maar zien te redden.

Ook bij de bevrijding van de gevangenen in de diverse concentratiekampen waren er grote onderlinge verschillen. In het ene kamp kregen de ex-gevangenen duidelijk betere zorg dan in het andere - wat dat betreft waren degenen die door de geallieerden bevrijd werden doorgaans het beste af en kostte het aan de andere kant van de demarcatielijn bovendien vaak veel moeite om het door Russen bevrijde gebied te mogen verlaten. Van de groepen en groepjes ex-gevangenen die her en der door Duitsland rondzwierven, moest het ene meer zwoegen dan het andere om transport te vinden of een opvangplaats van de geallieerden te bereiken.

Siebren Altenburg uit Eindhoven, wegens spionagewerk al in 1940 gearresteerd, kwam in tal van tuchthuizen en kampen in Duitsland terecht. Vanaf najaar 1944 moest hij op steeds sneller wisselende plaatsen dwangarbeid verrichten, waar ook maar gaten vielen in de oorlogsproductie of herstelwerkzaamheden aan spoorwegen e.d. nodig waren.

"Vanaf eind maart 1945 steeds maar rondgetrokken. We moesten huizen in oude schuren en vervallen fabrieken. We konden het geschut horen van in het Westen de Amerikanen en in het Oosten de Russen. De nood werd hoog en tastte ons uithoudingsvermogen erg aan. [...] Op 26 april 1945 weer naar Coswig en 's morgens 27 april 1945 vlogen Russische projectielen over ons heen. De bewakers waren weg en we waren vrij. Wat heet vrij. Een kale kop, honger en tussen de Russen die ons niet over de demarcatielijn lieten gaan naar de Amerikanen. Ik woog toen 49 kilo en had een begin van longontsteking. Je wist niet meer welke dag het was en welke datum. Duizenden vluchtelingen. Je kent dat wel. De hele wereld was gek en jij zelf ook."

De Russen lieten de bevrijde gevangenen aan hun lot over. Die moesten zelf maar zien hoe ze aan eten kwamen. Na een dag of tien zag Altenburg kans er met nog drie man tussenuit te trekken, in

westelijke richting. Ze stuitten op een Amerikaanse patrouille en die heeft hen meegesmokkeld de demarcatielijn over. Daarna kregen zij de eerste verzorging.¹⁷

Sommige bevrijde gevangenen hadden het geluk dat een moeizame weg terug naar Nederland hun bespaard bleef. Dat gold onder meer voor de gevangenen die direct na hun bevrijding onder de hoede van het Zweedse en Deense Rode Kruis kwamen, zoals de gevangenen uit het concentratiekamp Ravensbrück, waar veel vrouwen geïnterneerd waren. Veel van deze gevangenen werden direct overgebracht naar Zweden om weer op krachten te komen. Zo kwamen vanaf april 1945 ca. 900 Nederlanders, onder wie enkele honderden politieke gevangenen, in Zweden terecht. De meesten van hen keerden pas in augustus 1945 in Nederland terug.¹⁸

Hoewel de ontvangst in Zweden gastvrij en de opvang er goed was, viel het wachten op de terugkeer naar huis deze repatrianten meestal toch zwaar. Sommigen ontplooiden daarom eigen initiatieven, zoals de uit Ravensbrück bevrijde ex-politieke gevangene mevr. Berendsen-Droog. Zij wilde zelf naar Nederland teruggaan met hulp van bevriende kustvaarders, maar het Nederlandse consulaat was hiertegen. Toen er op zekere dag een Nederlands koopvaardijship in de haven arriveerde, is ze daarop als verstekeling mee terug naar Nederland gevaren.¹⁹

Gevangenen op schepen

Voor ongeveer 10.000 gevangenen, de meesten afkomstig uit het concentratiekamp Neuengamme, eindigde het voortgedreven worden vanuit de Duitse kampen in de laatste fase van de oorlog in de Noord-Duitse havenplaats Lübeck. In plaats van hen over te dragen aan de geallieerden of het Rode Kruis, hadden de Duitsers hen in vier grote schepen gestouwd, de Cap Arcona, de Thielbeck, de Deutschland en de Athen, die voor anker gingen in de Lübecker Bocht. K.D. Dijkstra uit Groningen, opgepakt in februari 1945 wegens hulp aan onderduikers, behoorde tot een groep van ongeveer honderd gevangenen die op 23 april 1945 uit Neuengamme was vertrokken en twee dagen later was aangekomen in Lübeck. Na daar twee dagen in veewagons te zijn vastgehouden, werd de groep opgesloten in het ruim van de Athen. Het was er afschuwelijk vervuild door gevangenen die er eerder al hadden verbleven en naar de andere schepen waren overgebracht. Eten, drinken en licht ontbraken vrijwel. Vrijwel iedereen had diarree en de uitgeputte gevangenen verbleven daardoor bovendien dag en nacht in hun eigen ontlasting. In deze donkere onderwereld speelden zich Jeroen Bosch-achtige taferelen af, waarbij vooral de Russische gevangenen tot het uiterste gingen in een poging te overleven.

"De laatste dagen aan boord van de 'Athen' brachten ons als het ware op het dieptepunt van ellende en verschrikking. In dezelfde ruimte beneden in het schip waar wij met ongeveer 60 Hollanders waren, bevonden zich naar schatting ook ongeveer 250 Russische gevangenen. Die mensen hebben ons toch al zoo moeilijke leven tot een hel gemaakt. Toen het volslagen duister was geworden, vielen ze ons, met man en macht, als wilde dieren aan. Ze hadden messen of scherp snijdende voorwerpen bij zich en in het donker is een gevecht geleverd op leven en dood, waarbij we tenslotte - behalve dat onze kleren waren kapot gesneden - van al het weinige voedsel wat we nog bij ons hadden, totaal beroofd werden. De bewakers, zowel de S.S. alsook de 'capo's' spanden met de Russen samen en ze grijnsden van echt duivelsch vermaak, toen we beroofd van de laatste resten, zittende in de drek en het vuil op de ijzeren vloer achterbleven."

De Athen was op 2 mei 1945 lek geraakt bij een geallieerde luchtaanval op een U-boot. Het schip werd daarom in de haven van Neustadt afgemeerd. Toen de geallieerden op 3 mei een offensief inzetten bleef de Athen voor luchtaanvallen gespaard, maar de andere drie schepen, die nog buitengaats lagen, werden door gevechtsvliegtuigen van de RAF in brand geschoten en tot zinken gebracht. Daarbij kwamen ca. 8000 gevangenen om. Op diezelfde dag kwam voor Dijkstra en zijn lotgenoten de bevrijding. Na vier weken wachten en herhaaldelijke teleurstellingen werd deze groep op 28 mei 1945 door de geallieerden naar een opvangkamp voor repatriërenden te Lübeck vervoerd en vandaar naar een groot verzamelkamp te Lüneburg.²⁰

Anders waren de ervaringen van G.J. Brunink, die vanaf begin januari 1945 als politieke gevangene in het concentratiekamp Mühlenweg bij Wilhelmshaven vastzat. Bij het naderen van de geallieerden was ook Brunink met 500 mede-gevangenen aan boord van een schip gebracht. Dit schip kwam op 14 april 1945 aan te Delfzijl, waar de gevangenen - door Brunink kortweg omschreven als "onderduikers, K.P.'ers en zware jongens" - op de kade werden vastgehouden. Omdat de Duitsers in deze eindfase van de oorlog kennelijk niet wisten wat ze verder met het transport aanmoesten, vormde zich het plan de gevangenen weer aan boord te drijven en het schip op de Eems tot zinken te brengen. De waarnemend burgemeester van Delfzijl, Welleman, wist echter de plaatselijke Ortskommandant ertoe te bewegen hiervan af te zien. De groep werd daarna, op 16 april, onder bewaking van 100 man Duitse militairen en Grüne Polizei door Delfzijl gevoerd.

"Wat we nu te zien kregen, dat maakte een diepe indruk op ons, en we hebben gebuild als kleine kinderen. Overal langs de weg, stond de bevolking van Delfzijl, en we werden overladen met alles wat maar denkbaar was. Ondanks herhaalde waarschuwingen van onze Duitse begeleiders, trotseerde de enthousiaste bevolking van Delfzijl deze vermaningen, en bleven doorroepen en schreeuwen 'welkom in het Vaderland', 'Hulde aan de gevangenen'. Uit een dakraam van een winkelpand, werden we door de winkelier bekogeld met doosjes lucifers, op een andere plaats kregen we gekookte eieren, ja, ik kan alles niet vermelden, het was voor ons na zoveel ontbering en ellende, een waar luilekkerland."

De merkwaardige stoet - gevangenen, Duitse bewakers, een enthousiaste menigte en voorop de waarnemend burgemeester - ging naar het vlakbij gelegen Farnsum, waar de gevangenen werden ondergebracht in een kampement van de Organisation Todt. Daar waren genoeg verpleegsters aanwezig, volop waswater, handdoeken en zeep. Ook kregen ze te eten ("Volle melk pap met suiker, wat hebben we daarin gesmuld."). De doktoren moesten echter op matiging aandringen vanwege de dysenterie. Toen ze 's avonds ook nog bedden met dekens kregen, konden ze amper slapen omdat ze niet uitgepraat raakten over de goede voeding en verzorging. De volgende ochtend was de verrassing zo mogelijk nog groter. Toen de gevangenen al wandelend aan de buitenrand van het kamp kwamen, konden ze hun ogen niet geloven.

"Was dit werkelijkheid? Overal in het gras lagen wittebroden, gekookte eieren, worst, sigaren, sigaretten, ja te veel om op te noemen, potten jam, grote Hollandse kazen van 40+ en midden op het plein stond een wagen met 100 bussen met melk. Dit alles was door de dankbare bevolking van Delfzijl en Farnsum des nachts om het kamp gelegd, ter ere van onze terugkomst in ons dierbaar vaderland."

Omdat er een aanval op Delfzijl dreigde, werd de groep echter al spoedig weer op transport gesteld. Op ruim dertig boerenwagens, voorzien van stro en Rode Kruisvlaggen, ging het verder door het Groningse land. Maar ook nu leek er geen eind te komen aan het medeleven en de overdaad. In ieder geval geeft Brunink met zijn verheerlijking hiervan impliciet uitdrukking aan de voordien door hem en zijn lotgenoten doorstane ontberingen.

"Wat werden we onderweg onthaald. Onze wagens werden bestormd door hulpvaardige handen. We kregen tranen in de ogen van zoveel toewijding. Tabak, sigaretten, brood, pap, eieren en melk, het werd als het ware ons toegeworpen [sic]."

De bevrijding kwam voor het transport ergens in de buurt van Uithuizen, toen de Duitse bewaking er vandoor ging.

"We waren nog wel in bezet gebied, maar nu voelden we ons toch vrij. Neen... we waren vrij. Wat een blijdschap, we zagen op de toren van Uithuizen de Nederlandse vlag wapperen. Met ontroerde stem zongen wij het Wilhelmus daar, midden in het veld, om nimmer te vergeten."²¹

Repatriëring van regeringswege laat op zich wachten

Op het repatriëringsbeleid van de Nederlandse regering is wel het een en ander aan te merken - daarover dadelijk meer. Maar al vóór de bevrijding van de kampen, gevangenissen en tuchthuizen in Duitsland hebben de Nederlandse gevangenen aldaar bittere teleurstellingen moeten incasseren ten aanzien van de steun die zij van of via hun regering in ballingschap verwachtten. Zij ondervonden dat zij ten opzichte van hun lotgenoten van andere nationaliteiten meestal slechter af waren waar het ging om steun uit het buitenland, met name in de vorm van pakketten. Ed. de Nève schreef hierover in zijn boek 'De Glorieuzen' (1946), met als doel: "het Nederlandsche publiek inlichten over het feit, dat wij in de Duitse kampen op de meest betreurenswaardige manier elken steun en hulp der Nederlandsche regeering in Londen moesten missen." Hij wees daarbij op het schrijnende verschil ten opzichte van de andere nationaliteiten:

"De Tsjechen, de Franschen, de Belgen, de Polen en vooral de Noren en de Denen, kregen hun eigen Roode Kruispakketten, hun kleren, hun tabak. De Hollanders kregen niets. [...] Vanuit Nederland zelf was het wellicht onmogelijk iets te doen voor hen. Het Nederlandsche Roode Kruis was er in handen van de N.S.B. Maar onze regeering in Londen had contact kunnen krijgen met het Internationale Roode Kruis in Genève. Zij had credieten kunnen openen. Zij heeft dit nagelaten."²²

Deze nalatigheid van de Nederlandse regering te Londen, zoals die nog tijdens de oorlog werd gevoeld, zou na de bevrijding mede van invloed zijn op de wijze waarop de repatriëring en opvang ervaren werden.

De aandacht van de Nederlandse regering ten aanzien van na de bevrijding te treffen maatregelen werd vrijwel geheel in beslag genomen door de binnenlandse noodsituatie: de ontredde en voedselschaarste waarin vooral de tot aan de Duitse capitulatie toe bezette delen van het land zich bevonden. Er was weliswaar een Repatriëringdienst ingesteld en die deed vanaf najaar 1944 ook

goed werk in België en Frankrijk. Maar toen vanaf maart 1945 Duitsland door geallieerde troepen bevrijd - en vervolgens militair bezet - werd, bleek deze dienst te falen: enerzijds omdat zij geen militaire maar een civiele instelling was, anderzijds omdat de transportmiddelen vrijwel geheel ontbraken. Pas nadat de taken van de Repatriëringdienst in september 1945 waren overgenomen door het Militair Gezag kwam daarin verbetering, maar toen was het inmiddels vier maanden na het einde van de oorlog.

Het falende repatriëringbeleid betekende voor grote groepen Nederlandse gevangenen vanaf de bevrijding van de kampen en gevangnissen een hopeloos lang wachten op transport terug naar Nederland. Overal in Duitsland kwam de hulp voor de Nederlanders later dan die voor de Fransen, Belgen en Luxemburgers, soms zelfs later dan die voor de Polen. Zo duurde de evacuatie van ca. 400 Nederlanders uit Buchenwald weken; die van ca. 480 Nederlanders uit Dachau ging wat vlotter, maar dat was te danken aan het particuliere initiatief van W.A.H.C. Boellaard, die als politiek gevangene (gearresteerd als een der leidende figuren van de O.D.) in Dachau was bevrijd en naar Nederland vooruit gereisd was om zelf transport te organiseren waarmee zijn verzwakte lotgenoten konden worden opgehaald. De repatriëring van Nederlanders vanuit Russisch gebied verliep, als gevolg van de slechte verstandhouding tussen de Nederlandse en de Sowjet regering, het traagst - maanden waren daarmee gemoeid.²³

Niet alle gevangenen hebben gewacht tot ze werden opgehaald. Een deel van degenen die daartoe fysiek en psychisch nog de kracht hadden en door de plaatselijke autoriteiten niet belet werden, heeft op eigen gelegenheid de terugreis aanvaard. Zo was, toen Boellaard op 27 juli 1945 met een konvooi vrachtwagens de Nederlanders uit Dachau kwam ophalen, een klein deel van hen al op eigen gelegenheid vertrokken.²⁴

W. van Lanschot beschreef de stemming onder de Nederlanders in Dachau toen zij na de bevrijding van dat kamp (29 april 1945) merkten dat een onmiddellijke terugkeer niet aan de orde was.

*"In de daaropvolgende dagen kwam ook de teleurstelling: iedereen wilde naar huis, zo snel mogelijk. Het was echter onmogelijk om simpelweg de poort open te zetten: er werd nog gevochten, er was typhus in het kamp, er waren geen transportmiddelen enz. Uit Frankrijk, België, Luxemburg en andere landen kwamen al spoedig repatriëring-missies. Vanuit Nederland kwam taal noch teken. De Nederlandse gevangenen hadden na alles wat zij hadden meegemaakt, het gevoel in de steek te worden gelaten."*²⁵

Ed. de Nève verwoordde de bitterheid van de ex-gevangenen jegens de Nederlandse regering, die in ballingschap geen kans gezien had een deugdelijke repatriëring voor te bereiden:

*"Beroep U niet op de onmogelijkheid waarin deze Londensche regering zich wellicht bevond. De Noorsche regering, de Fransche, de Poolsche, de Tsjechische regeeringen - alle exit [=exil] regeeringen in Londen - stonden voor hetzelfde probleem. Zij hebben dat probleem opgelost. Alleen de Nederlandsche regering heeft geen oplossing kunnen vinden."*²⁶

En E.J. van der Laan uit Groningen was kort na zijn terugkeer uit Duitsland niet minder scherp in zijn kritiek:

"[Het heeft] mij en mijn vrienden pijnlijk getroffen, dat wij in Duitschland, na de bevrijding, niets maar dan ook totaal niets hebben vernomen van het bestaan van een Nederlandsche Regeering. Met Denen, Noren, Russen, Belgen en Franschen werd direct contact gezocht door hun resp. regeeringen en zij allen

werden sneller afgevoerd dan de Nederlanders met den specialen voorrang, waarop politieke gevangenen recht hebben. Bij ons werd alles aan het eigen initiatief overgelaten. Vooral voor de zieken was dit erg en ik voor mij ben er van overtuigd, dat velen het leven zou zijn gered, indien er van regeeringswege direct doeltreffend maatregelen voor hun transport waren getroffen. Dat hieraan niet voldoende aandacht is besteed is een onvergefelijke fout.¹²⁷

Door het uitblijven van hulp vanuit Nederland bij de repatriëring hebben veel bevrijde gevangenen die daartoe nog in staat waren, noodgedwongen zelf de moeilijke terugreis aanvaard. Zij ondervonden op die tocht vaak de grootste moeilijkheden om in alle chaos en schaarste nog enigszins aan transport en eten te komen. Het doel heiligde dan al snel de middelen.

'Organiseren', een kunst apart

Het kwam veelvuldig voor dat gevangenen in Duitsland als ze eenmaal bevrijd waren, op stelen waren aangewezen of aan het plunderen sloegen. Dit 'organiseren' was hun in gevangenschap als overlevingsstrategie wel bijgebracht en veel scrupules tegenover de Duitse bevolking konden daarbij nu moeilijk van hen verwacht worden.

Een van de eerste gedachten was vaak: 'Hoe komen we zo snel mogelijk weer thuis?'. Wie daartoe in staat was, vertrok vaak op eigen gelegenheid zodra de kans zich daartoe voordeed en het hedendaagse motto 'kansen moet je creëren' was velen daarbij niet vreemd. T. Eissenloeffel, als politiek gevangene opgesloten in het Erziehungslager Zöschen, trok er, zodra de bewakers bij het naderen van de geallieerden de benen genomen hadden, met twee kameraden op uit. Ze stalen de auto van een Duitse kruidenier en wisten daarmee de Amerikanen te bereiken.²⁸ Meer moeilijkheden ondervond J. Mojet, politiek gevangene in het in Tsjechië gelegen kamp Brux (althans wat daar na 19 keer bombarderen nog van over was). Hij ging zodra daar de bewakers de wijk hadden genomen met zijn slapie naar de dichtbijzijnde stad. Ook zij stalen een auto, wat weinig problemen gaf omdat de meeste inwoners gevlucht waren. Het idee was om met die wagen meteen naar Nederland door te rijden, maar dat viel tegen. De wegen waren overvol, er waren veel schietpartijen en de situatie was erg chaotisch. Vijf dagen hebben ze er over gedaan om de demarcatielijn te bereiken, waar ze bescherming bij de Amerikanen hoopten te vinden. De auto moest worden achtergelaten toen het vanwege de grote drukte onmogelijk bleek daarmee de brug bij de demarcatielijn over te steken. Later hebben ze nog wel een Duitse trekker 'geleend'. Hun terugreis naar Nederland heeft in totaal ruim een maand geduurd.²⁹

Wat het plunderen door bevrijde gevangenen betreft, ook dit was een voor de hand liggend voortvloeiend van de situatie waarin deze mensen zich bevonden en de ervaringen die ze inmiddels hadden opgedaan. Het ging hun daarbij niet alleen om de eerste levensbehoeften, zoals voedsel en kleding, maar ook om luxe artikelen, zoals horloges, sieraden, fotocamera's enz. Dergelijke zaken werden meegenomen voor eigen gebruik of - heel nuttig - om te kunnen dienen als ruilartikel. Zo kreeg ex-politieke gevangene Henriëtte Roosenburg in een opvangkamp van een andere bevrijde gevangene een prima tweed broek aangeboden die hij nog over had. Iets in ruil daarvoor wees hij in dit geval hartelijk van de hand.

"Oh, nee", lachte hij, "Ik heb er niet voor betaald en ik heb hem niet nodig. Wat ik beslist [= eigenlijk] nou hebben, was een goed Duits fototoestel, dus drongen een paar van ons een Duits huis binnen en

*dreigden de eigenaars te beroven, als ze ons niet vertelden, waar de hoogste Nazi in de stad woonde. Nou, natuurlijk gaven ze ons zijn naam en adres en toen we daarheen gingen vonden we het huis leeg en gesloten. De Nazi was gevlucht of gearresteerd, wat weet ik niet. We braken aan de achterkant in en ontdekten dat er, ofschoon de Russkies er al geweest waren, nog een hoop mooie dingen achter waren gebleven. Ik bemachtigde een Leica camera, en deze broek pikte ik mee omdat die er toevallig lag.'*⁵⁰

W.A.H.C. Boellaard, onder wiens leiding op 27 mei 1945 een colonne vrachtwagens met 455 bevrijde Nederlandse gevangenen uit het concentratiekamp Dachau vertrok, trachtte bij de doortocht door Duitsland het stelen en plunderen zoveel mogelijk tegen te gaan. Bij oponthoud en overnachting in dorpjes reisde hij vooruit om de inwoners te waarschuwen:

*"Er zijn veel mensen bij [in het transport] die in Nederland beroofd zijn door de Duitschers. Ik kan nergens voor instaan [...]. Daarom stuur ik 2 veldwachters langs de huizen met: 'Binnen een half uur is er inkwartiering. Kostbaarheden, klokken enz. wegbergen. Wirtstuben sluiten of alleen priklimonade.' 'Zu Befehl!' Alles liep goed.'*⁵¹

Hoezeer voor sommigen het voortdurend 'organiseren' een tweede natuur was geworden, blijkt uit het voorbeeld van de Limburger Jef Reintjes. Hij kon het niet laten, hoe royaal hij tijdens zijn repatriëring ook van eten en drinken werd voorzien.

*"In Charleroi werden we getrakteerd op soep, koffie, melk en sigaretten. Desondanks bleven we organiseren. Dat waren we gewend.'*⁵²

En, zoals al eerder vermeld, zelfs eenmaal thuis in Eijsden was hij aanvankelijk niet in staat zich van dit gedrag te bevrijden - een klein maar illustratief aspect van de soms moeizame aanpassing van ex-gevangenen aan de 'normale' samenleving, aan de wereld van de 'achtergeblevenen', een wereld waarvan ze vervreemd waren.

De opvang in Duitsland

Een groot deel van de ex-politieke en andere bevrijde gevangenen kwam met hulp van de geallieerden of op eigen kracht op zeker moment terecht in een van de opvangkampen in Duitsland. Een van de belangrijkste tussenstations tijdens de repatriëring was het grote geallieerde opvangkamp te Lüneburg. In veel gevallen kregen de ex-politieke gevangenen zodra zij eenmaal aansluiting bij de geallieerden hadden gevonden een voorkeursbehandeling en voorrang bij de repatriëring. Een deel van hen rékende ook op een voorkeursbehandeling voor ex-politieke gevangenen, omdat hun dat tijdens de oorlog vanuit Londen over de radio beloofd was.⁵³

Ex-PG Van der Poll, bevrijd uit het concentratiekamp Oranienburg, bereikte na een moeizame voettocht het door de Amerikanen bevrijdde Schwerin, vanwaar hij per trein naar een vliegveld werd gebracht.

"De ex-politieke gevangenen werden [er] afgezonderd, ons werd speciaal goede behandeling toegezegd. Tussen de anderen waren waarschijnlijk nog verkeerde elementen. [...] Op de morgen van de tiende [mei] werden we geroepen: 'Alle Hollanders aantreden, transport!' Dit had een heel andere klank dan

voorheen! We werden naar nationaliteit verzameld in groepen, totaal een 4000 man. De meesten waren politieke gevangenen, die gingen weer voor."

Met grote vrachtauto's (veertig man per wagen) werd het volgende deel van de reis ondernomen.

"Na een flinke rit in de middag kwamen we in Lüneburg aan bij een terrein met grote gebouwen. Hier werden we allen tussen onze kleding volgespoten met een wit poeder tegen de luis, ontvingen een kaart en een blauw stempel in onze hals. Nu mochten we verder het terrein op gaan. Op de gebouwen wapperden de vlaggen der nationaliteiten, waar we werden ingedeeld.[...] We kregen brood met koffie. Voor het eerst waren er geen wachtposten meer om het terrein."⁵⁴

Ook K.D. Dijkstra, een van de bevrijden van het schip de Athen, was uiteindelijk in het opvangkamp te Lüneburg terechtgekomen.

"De volgende morgen was er eerst sprake van, dat we waarschijnlijk enkele dagen te Lüneburg zouden moeten blijven, doch nadat een 'commissie' van ons als ex-politieke gevangenen met den Geallieerden Commandant geconfereerd had, nam deze autoriteit direct maatregelen en stelde een speciaal vliegtuig voor ons ter beschikking, dat ons naar Brussel zou brengen."⁵⁵

Ook van andere Nederlanders is bekend dat zij, nadat ze zich bij de geallieerde autoriteiten in Lüneburg als ex-politieke gevangenen bekend hadden gemaakt, met voorrang naar Brussel werden overgevlogen, van waaruit een snellere repatriëring mogelijk zou zijn.⁵⁶ Maar lang niet alle bevrijde politieke gevangenen die de geallieerden bereikten, waren zo gelukkig. Henriëtte Roosenburg, bevrijd uit het tuchthuis Waldheim, kwam met een groep van zestien ex-politieke gevangenen terecht bij de Engelse troepen ergens in midden-Duitsland. Op zeker moment werd deze groep bezocht door een Nederlandse officier, die hun namen noteerde en een schetsmatig verslag van ieders belevenissen in de oorlog en in gevangenschap maakte. Op haar vraag aan deze officier wanneer ze weer naar huis zou kunnen, antwoordde deze:

"Dat kan ik jullie werkelijk niet met zekerheid zeggen. Treinen lopen er weinig en ongeregeld. Het zal minstens twee weken duren voor we jullie van hier kunnen vervoeren en zelfs dan zullen jullie waarschijnlijk in een paar etappes gaan. De toestand in Holland is nog slecht - al het spoorwegpersoneel is daar een maand of tien geleden in staking tegen de Duitsers gegaan, en sindsdien is er nauwelijks enig treinvervoer geweest. De Duitsers hebben een groot deel van het rollend materieel gestolen en natuurlijk hebben de Nederlandse spoorwegen moeite om de zaak weer op poten te zetten."

"En hoe staat het met [ons] naar huis vliegen?" vroeg Dries moedig. "Ze vlogen de Tommies uit een krijgsgevangenenkamp bij Riessa naar huis."

"Ja, dat weet ik", zuchtte de kapitein, "en de Franse en Belgische politieken worden ook per vliegtuig naar huis vervoerd, maar dat gaat niet op voor de Hollanders."

"Wat drommel, waarom niet?" werd er van alle kanten verontwaardigd geroepen. "Ze zijn toch niet beter dan wij?"

"Ik weet het niet", de kapitein haalde vermoeid zijn schouders op. "Er zal waarschijnlijk wel een goede reden voor zijn, maar ik weet niet wat het is, ik weet het werkelijk niet. Geloof me, als ik kon zou ik jullie morgen naar huis sturen, maar vergeet niet dat er miljoenen gevangenen en dwangarbeiders over heel Duitsland verspreid zitten en dat het tijd kost om zoveel mensen te vervoeren."

De genoemde groep van zestien trachtte daarna door list en bedrog op een luchttransport voor Franse ex-gevangenen te raken en wist uiteindelijk met een vlucht naar Brussel mee te gaan.³⁷

Bij de eerste opvang door de geallieerden in Duitsland had ook de eerste schifting tussen de zwarte en de witte schapen plaats. Leden van de SS die zich in haveloze vermomming onder de ex-gevangenen bevonden, waren, afgezien van hun betere lichamelijke conditie, vooral te herkennen aan het bloedgroepteken dat bij hun oksel getatoueed was. De selectiemethode zoals die door Dr. Ir. J.A. Ringers werd gezien in het opvangkamp te Rheine werd algemeen toegepast. Eerst werden de ex-gevangenen geregistreerd en vervolgens bewerkt met een spuit met desinfectiepoeder (DDT).

*"Daarna naaktinspectie van het bovenlichaam, een farce, want het is erom te doen verklede SS'ers te vinden, die een merk dragen aan de onderzijde van de bovenarm. Van de groep waar wij bij zijn worden er vijf gearresteerd, telkens onder luide hoera's. Ook in Jessenitz waren er veel gepakt, evenals in Lüneburg. Hier gaan ze de barakken in ter deportatie."*³⁸

Deze procedure werd ook in latere stadia van de repatriëring, zoals bij aankomst in Nederland, herhaald.

Het onthaal in Brussel

Zoals in het voorafgaande al even ter sprake kwam, liep de repatriëring van Nederlanders vanuit Duitsland veelal via Frankrijk en/of België. Met name Brussel was daarbij voor veel repatrianten een tussenstop op weg naar huis. Ze werden er uitbundig onthaald en gefêteerd. Ex-politiek gevangene H. Rolsma uit Groningen was op 28 mei 1945 per vliegtuig vanuit het grote opvangkamp te Lüneburg naar Brussel overgevlogen. Hij noteerde enkele weken nadien:

*"De grondorganisatie van de Belgen was af. Voor de verschillende nationaliteiten was er een "Centrum" ingericht, waar we werkelijk verwend werden. De politieken hadden ook hier voorrang, hetgeen de "lange baren", repatriërende tewerkgestelden, als vanzelfsprekend aanvaardden. Naast het vele goede eten ontvingen de politieken een doosje sigaretten extra en een bedrag van 100 franc. Een luttel bedrag, maar het gaat om het gebaar."*³⁹

Niet minder enthousiast over de ontvangst in Brussel was K.D. Dijkstra:

*"Te Brussel werden we als met open armen ontvangen [...]. Van alles konden we krijgen, met of zonder betaling, dat deed er blijkbaar niet toe. Bij aankomst kregen we ieder 100 francs, maar we hebben daar in Brussel feitelijk geen geld nodig gehad, want ieder was even welwillend voor ons, vooral toen ze vernamen, welke belevissen we achter den rug hadden."*⁴⁰

De belangstelling voor wat de ex-gevangenen in Duitsland hadden meegemaakt was groot en ze werden aangemoedigd er breeduit over te vertellen.

"Het Belgische publiek ontving ons met groot enthousiasme. Ongetwijfeld droeg daartoe bij de vertoning

van een reportagefilm uit Buchenwald, waar het blijktbaar in de laatste tijd ook bar slecht was geweest. Wij konden op straat geen honderd stappen gaan, of wij werden staande gehouden door belangstellenden die ons over onze ervaringen ondervroegen. Er vormde zich al direct een hele ophoop en het regende gaven van geld zowel als in natura in de vorm van sigaretten, koeken, kersen, e.d., en vaak nam een of andere lieve dame ons mee in een gelegenheid om ijsjes of taartjes te eten, kortom men liet ons haast niet met rust. [...]."⁴¹

Maar de aanmoedigingen om informatie te leveren hebben, afgaand op het relaas van Jef Reintjes, sommige ex-gevangenen tot een wel erg hoge mate van bereidwilligheid aangezet.

"Journalisten wilden over de gruwelen in de kampen worden geïnformeerd. Een jood vertelde dat hij zijn vrouw in brand had moeten steken. Er werd gelogen dat het verrekte."⁴²

Als de enthousiaste ontvangst door de zuiderburen het voorspel was van de wijze waarop ze straks in het vaderland zouden worden ingehaald, dan stond de ex-gevangenen nog wat moois te wachten. De verwachtingen waren in ieder geval hoog gespannen.

De aankomst en eerste opvang in Nederland

Hoog gespannen verwachtingen leiden gemakkelijk tot teleurstelling. Maar zo simpel kunnen de ervaringen van de ex-politieke gevangenen en hun lotgenoten bij terugkomst in het vaderland toch niet worden afgedaan. Dat er op verschillende plaatsen materieel het nodige aan de opvang ontbrak was één ding. De middelen waren inderdaad beperkt en de massale toestroom van repatrianten was misschien onderschat. Maar heel wat anders was de confrontatie met de Hollandse ambtenarij. Die viel velen rauw op hun dak. Soepelheid, begrip en medeleven bleken over het algemeen niet te behoren tot het standaardpakket waarmee de repatrianten van overheidswege werden ontvangen. In plaats van feestelijkheden stonden er doorgaans bureaucratische handelingen op het programma, zoals registratie, verhoor, ontluizing en medisch onderzoek. Anderzijds werd er op veel plaatsen van particulieren een hoop materiële en morele steun ontvangen, waardoor er althans voor een deel voorzien werd in die basisbehoeften waaraan de overheid onvoldoende aandacht besteedde. De repatrianten die het geluk hadden door hulpvaardige burgers te worden ingehaald (onder wie vooral veel ex-gevangenen die op eigen gelegenheid waren teruggekomen), hadden dan ook heel wat minder te klagen dan zij die vanaf de grens meteen - veelal 'en masse' - in de molen van de 'officiële' opvang terechtkwamen. Uiteenlopende ervaringen dus wat betreft de aankomst en eerste opvang in Nederland.⁴³

Dr. L. de Jong oordeelde genuanceerd over de opvang van repatrianten door de overheid. "Wij menen dat de Nederlandse autoriteiten zich in het geschonden en geplunderde land ten behoeve van de ontheemden in materieel opzicht grote moeite hebben getroost - het is een kleine volksverhuizing geweest die door het Militair Gezag snel werd geïmproviseerd met gebruikmaking van de weinige middelen die ter beschikking stonden. Van de psychologische opvang evenwel deugde niet veel."⁴⁴ Maar het was ook niet altijd eenvoudig begrip en medeleven te blijven opbrengen bij zo'n massale intocht van repatrianten. Alleen al in Maastricht kwamen tussen 1 mei en 13 oktober 1945 271 treinen aan met bijna 360.000 ontheemden (merendeels Fransen en Belgen). Verder was er de

aanvoer met auto's en vrachtwagens en ook werden er vliegtuigen ingezet - zo arriveerden er bijna 1900 repatrianten, meest ex-politieke gevangenen en joden, op vliegveld Eindhoven. De opvang van gerepatriceerden geschiedde in de zomer van 1945 dan ook noodgedwongen voor een deel in massaverblijven die herinnerden aan de gevangenschap. Dit was psychologisch vooral moeilijk voor de joden en de ex-politieke gevangenen.⁴⁵

De uiteenlopende ervaringen van de repatrianten, en dan met name van de ex-politieke gevangenen onder hen, komen tot uitdrukking in de volgende voorbeelden.

Ed. de Nève kwam met Pinksteren 1945 in een transport met veel zieken de grens over. Allen waren stil van ontroering.

"Oldenzaal - klein stadje in Zondagsrust, lief als een oude prent, die men op 'n dag op zolder vindt. Daarna Enschede. Een groote, omvriendelijke, leege fabriekshal. Op den grond vakken met stroo. Ons eerste nachtverblijf. Aan de muur plakкатen: het is verboden..... Volop melk, brood, worst. En alles goed geregeld. Maar geen tehuis. Niets van wat wij ons voorstelden. Den volgenden morgen ontluizing: de zesde maal sinds wij uit Schwerin zijn vertrokken. Hier scheiden wij ons. Die van beneden den Moerdijk gaan denzelfden dag naar huis. De ernstige zieken worden naar Ommen getransporteerd. Wij, van boven den Moerdijk, zullen in Hengelo worden ingekwartierd.

In Hengelo verdwijnt al onze misère. De grootschheid der ontvangst, die de bewoners van deze stad ons bereiden, is opbeurend en verfrisschend na de lange dagen van ontbering, die wij hebben doorgeworstd. De heele organisatie is prachtig. Hier toont het Nederlandsche Rode Kruis waartoe het in staat is. En achter het Rode Kruis staat de heele stad, alle bewoners met hun grote, warme hart, hun eenvoud en hun toewijding. Geen fanfares, geen gejubel, geen bloemen. En gelukkig geen toespraken. Alleen een groote menschelijkheid, voor geen zorgen of moeiten terugdeinzend.

Wij zijn er aangekomen als vagebonden, in lompen gekleed, afgetoed, lijdend en lusteloos. Drie dagen later hebben wij onze gastvrouwen en gastheeren verlaten, gestoken in goede kleeuren, goed gevoed, met geschenken overladen en met vertrouwen in de toekomst. Hengelo was Holland op zijn best."⁴⁶

Ook bij K.D. Dijkstra was de dankbaarheid groter dan de teleurstelling.

"We waren erg dankbaar, weer in 'Holland' te mogen zijn, al was de ontvangst wel ontmoedigend, bij wat we de vorige dagen gewend waren. [...] De zorg die men van Geallieerde zijde aan ons besteed had, liet de verzorging bij aankomst in het vaderland wel zeer verre achter zich. Echter onze dankbaarheid en het sterke verlangen naar huis, hadden de overhand."⁴⁷

P. Rook wilde eigenlijk van teleurstelling liever helemaal niets weten.

"Natuurlijk! Ons vaderland zal de kroon spannen boven Frankrijk en België. Natuurlijk zal ons onthaal enorm zijn. Terwijl we zo aan het fantaseren zijn, passeren we ongemerkt de grens en bereiken Tilburg voor we er erg in hebben. [...] Dan rijden we door Tilburg naar het grote gebouwencomplex, waar we worden ontluisd en onderzocht en tenslotte nog brood krijgen ook. Het valt ons tegen, maar we blijven er niet lang bij stilstaan. We bevinden ons onder landgenoten en dat alleen al maakt ons blij. Per slot van rekening wordt hier hard gewerkt. Ons land is nog maar pas bevrijd. [...]

Er wordt door velen gekankerd over de koele ontvangst, maar wij springen voor de harde werkers in de bres. En als we met z'n allen de zaak rustig bezien in het licht van alles, wat ons land heeft

*doorgemaakt en als we alles toetsen aan de donkere jaren, die achter ons liggen, dan houdt het kankeren op en slapen we rustig in. Ach, je praat niet graag over dingen die je tegenvallen in je eigen land.'*¹⁴⁸

En ook Ger Pit bleef mild en relativerend.

"In Lübeck hadden we auto's 'georganiseerd' en daarmee zijn we toen naar Nederland gereden. Tegen de avond kwamen we aan bij de grenspost Nieuveschans. Die was toen net gesloten en pas de volgende dag mochten we het land in. Typisch Hollandse ambtenarij. Dat was wel een domper, ja.

*De volgende dag kwamen we aan in Winschoten. Daar is alles wel prettig verlopen. We werden er ondergebracht in een provisorisch ziekenhuis in een school, om uit te rusten. We kregen daar toen tien gulden per persoon van de illegaliteit en pap van leuke damefjes, die vanwege de hygiëne bezwaar maakten als we van elkaars bord aten. Ach juffrouw, zeiden we dan, als u eens wist wat we allemaal hebben meegemaakt, daar is dit wel zó keurig bij.'*¹⁴⁹

W. van der Most was op 15 april 1945 door de Amerikanen bevrijd uit het tuchthuis Lüttringhausen. Daar waren bij het naderen van de geallieerden op grote schaal politieke gevangenen gefusilleerd door de SS. Hij niet, hij had het gehaald. Dus maar niet geklaagd over een tegenvallende ontvangst.

*"Het was op de 8e Mei 1945, dat we voor het eerst weer voet op Hollandse bodem zetten. Wel was de ontvangst in Holland anders dan wij ons voorgesteld hadden. Hoe had menig politiek gevangene zich de officiële ontvangst in Nederland voorgesteld. Van dit alles is niets terecht gekomen. Voor mij was de hoofdzaak dat ik levend in Nederland terug was. Ik was niet ondergegaan onder de moffentirannie.'*¹⁵⁰

Maar anderen waren kritischer. E. Schrijver, die in het tuchthuis Waldheim had gezeten, was na zijn bevrijding in een Displaced Persons Center te Eisenach opgevangen en vandaar uit gerepatrieerd. In Namen (B.) was hij nog goed verzorgd, met een warme maaltijd, zoals het een ex-politieke gevangene toekomt. En toen kwam Nederland.

"De vijfde dag kwamen wij in Maastricht aan. Daar was dan eindelijk het Nederlandse Rode Kruis! En daar kregen wij dan, alweer als ex-politieke gevangenen ..... één kopje melk! Dat is alles wat ik ooit van het Rode Kruis gekregen heb!

*Voor de prestaties en de hartelijkheid van de Maastrichtenaren, die ons ontvangen hebben, heb ik niets dan de grootste lof en dankbaarheid. Deze mensen hebben, niettegenstaande het volledig ontbreken van enige organisatie, voor ons gedaan wat zij maar konden. De Repatriëringssdienst heeft ons hier, als elders, volkomen aan ons lot overgelaten en wat er aan 'organisatie' was, was zó klungelig en schandalig, dat daar geen woorden voor zijn.'*¹⁵¹

J. Hafkenscheid, eveneens bevrijd uit het tuchthuis Waldheim, althans uit een dependance daarvan, kwam na enkele weken net als Schrijver in Maastricht aan. Maar hij werd er naar eigen zeggen juist uitstekend opgevangen en in een erg chique hotel ondergebracht! (Voor Hafkenscheid kwam het probleem later, toen hij zich aanmeldde voor het lidmaatschap van Expogé. De ballotagecommissie wees hem af omdat hij, naar men meende, 'achter de meiden aan had gezeten'. Hij was namelijk in Duitsland veroordeeld wegens 'Wehrkraftversetzung': ondermijning van de weerbaarheid. Expogé had daarvan gemaakt: ondermijning van de eerbaarheid.)⁵²

Een voorkeursbehandeling voor ex-politieke gevangenen?

Zoals op verschillende plaatsen al naar voren is gekomen, bestond er van meet af aan onder veel politieke gevangenen de verwachting dat zij na hun bevrijding, met name bij hun repatriëring en opvang in het vaderland, met voorrang en onderscheiding behandeld zouden worden. Zij immers hadden welbewust het offer van hun vrijheid gebracht ten behoeve van een hoger doel (het vaderland, hun religieuze overtuiging, hun politieke idealen, of hun ethische principes). Daar mocht, vonden zij, wel wat tegenover staan. Op z'n minst een voorkeursbehandeling ten opzichte van de overige groepen gevangenen die naar Nederland zouden terugkeren: zeker ten opzichte van degenen die voor de Duitsers hadden gewerkt (al dan niet vrijwillig, dat onderscheid schoot er vaak bij in), vanzelfsprekend ten opzichte van de 'gewone misdadigers', de NSB'ers en de lui die in Duitse krijgsdienst waren geweest, en eigenlijk ook ten opzichte van de joden, die immers buiten enige keuze om slachtoffer waren en hun leven dus niet vrijwillig en doelbewust in de waagschaal hadden gesteld (van de aard en de omvang van de holocaust konden ook de meeste politieke gevangenen zich aanvankelijk nauwelijks een voorstelling maken). Dit was toch wel in grote lijn de verwachting die indertijd, tijdens de oorlog en in eerste maanden daarna, vrij algemeen onder de (ex-)politieke gevangenen leefde. Er waren hun door de regering al tijdens de oorlog ook toezeggingen omtrent een voorkeursbehandeling gedaan. En althans voor een deel werden die toezeggingen ook nageleefd. De geallieerden waren regelmatig bereid politieke gevangenen met voorrang te repatriëren. En ook hun opvang was in sommige gevallen beter - zij het vaker net zo gebrekkig als die van de overige groepen repatrianten.

Illustratief is het verslag van R. de Lange, die met een groep politieke gevangenen uit Groningen - achttien man in totaal - in Neuengamme had gezeten. Zij waren op 3 mei 1945 in Neustadt bevrijd. Vandaar kwamen zij terecht in het geallieerde opvangkamp in Lüneburg. 'Politieke gevangenen bij alles voorrang', was hun daar gebleken. Aan de Engelse commandant ter plaatse hadden zij verteld dat zij 'een bijzondere, ter dood veroordeelde groep ex-politieke gevangenen' waren, waarop de commandant meteen een vliegtuig had geregeld om hen naar Brussel over te brengen.

"In BRUSSEL begrepen de betreffende autoriteiten volkomen, dat voor ons groepje zo mogelijk voorrang gezocht moest worden, hetgeen vlot gebeurde."

Dit wordt bevestigd door een ander lid van dezelfde groep, H. Rolsma, die, zoals al eerder werd geciteerd, opmerkte dat "de politieken ook hier voorrang [hadden], hetgeen de 'lange haren', repatriërende tewerkgestelden, als vanzelfsprekend aanvaardden."

Maar toen het groepje vervolgens op 1 juni in Roosendaal aankwam, vanwaar men per trein verder wilde reizen, was er van enige voorkeursbehandeling geen sprake meer, zo vervolgt hier De Lange.

"Vanaf dat moment hebben wij ons betrekkelijk zelf moeten redden en zijn er inderdaad redenen tot klachten. Ik geef U hier de gedachten en meningen weer van het totale groepje van achttien ex-politieke gevangenen.

Wij hadden verwacht, dat op het station ROOSENDAAL, waar indertijd veel Hollanders

repatrieerden, twee à drie personen aanwezig waren geweest - zo nodig voorzien van enige volmachten - om politieke gevangenen te verwelkomen en te helpen, op welke wijze dan ook. Wij hebben op dit station in de vroege morgen enige uren in de kou moeten staan, voor dat er een trein binnen kwam. Niemand had een cent op zak. De trein kwam voor en bleek reeds vol te zijn met reizigers van allerlei slag, meest particulieren, die voor zaken of anderszins op reis gingen. De plaatsen die nog vrij waren, werden spoedig ingenomen door gerepatrieerde mannen, die in hoofdzaak vrijwillig naar Duitsland waren getrokken voor de z.g. arbeidsinzet. Uiteindelijk ontdekten onze mannen twee lege tweede klas coupé's welke met spoed werden betrokken. Het praedicaat IIe klasse was voor deze coupé's wel enigszins gewaagd, want de zittingen waren met triplex belegd. Toen allen gezeten waren, kwam er echter een hoofdconducteur en allen werden met veel gefoeter uit de tweede klas wagen verwijderd. Ik herinner mij o.m. het gezegde van deze conducteur waarbij zijn optreden z.g. verklaard moest worden, n.l. "jullie zijn nu weer in Holland en moeten maar weer eens wennen aan orde en regel." Deze tweede klas coupé's zijn tot 's Hertogenbosch leeg gebleven en onze mannen konden ieder voor zich hetzij een benauwde zitplaats hetzij een staanplaats gaan zoeken.

'Holland op zijn smalst' en 'Wat een ontnuchtering' waren woorden, die ik op onze tocht door ons Vaderland vaak heb moeten horen van de mannen van ons groepje. Eén van de jongens heb ik zien huilen, toen hij al zeulende met zijn bagage, beslist geen plaats in de trein kon vinden. De kerel kon nota bene bijna niet op zijn benen staan, zo was hij verzwakt."

Eenmaal aangekomen in 's Hertogenbosch bleek ook daar geen ontvangst en geen opvangmogelijkheid te zijn. Brandweerlui brachten het groepje in een open vrachtwagen naar Nijmegen.

"Aldaar vervoegde ik mij bij den Chef van de Repatriëringdienst. Deze verklaarde mij, niets voor ons te kunnen doen, daar hij nog met duizend gerepatrieerden zat opgescheept en geen kans zag deze mensen allen terstond af te voeren, wegens gebrek aan vervoersmateriaal. Ik kon mij dat volkomen indenken, doch had, evenals mijn groepje gerepatrieerden, verwacht, dat als er ook maar één auto ter beschikking was geweest - en dat was er - wij deze auto ter beschikking zouden krijgen en niet een groep van gerepatrieerden, waarbij zeker 30% waren, die vrijwillig naar Duitsland waren gegaan. Dit is geen holle frase, doch een bevezene feit, daardat wij met verschillende van deze personen gesproken hebben."

Sprekend voor de gehele groep van achttien vatte De Lange de algehele ontgoocheling aldus samen:

"De grootste grief van de gevangenen was - zulks kon ik uit de onderlinge gesprekken opmaken - dat er te Roosendaal niemand aanwezig was, die de mensen op eenigerlei wijze de behulpzame hand kon bieden, terwijl zij het een schandaal vonden, dat menschen die alles voor hun Vaderland gegeven hebben wat zij konden geven, zonder een cent op zak practisch op straat gezet werden en dat, nadat men door de geallieerden in Duitsland op alle mogelijke manieren werd geholpen, terwijl de ontvangst in België in één woord schitterend was."¹⁶³

Het mag zo zijn dat politieke gevangenen zich nogal eens prominenter dan andere gevangenen voelden - zij werden in die mening gesterkt door de voorrang die zij bij de opvang en doorvoer in Duitsland, Frankrijk en België vaak ondervonden en vervolgens door het feit dat zij in Nederland genoemd werden als de verdedigers van het vaderland: 'de beste Nederlanders'. En het mag zo zijn dat zij daarom misschien meer dan andere gerepatrieerden teleurstelling voelden over, en kritiek

hadden op de manier waarop zij, met name door de overheid, in Nederland ontvangen en verzorgd werden.⁵⁴ Maar het was anderzijds ook zo dat hun grieven hier door de 'thuisblijvers' vaak niet begrepen werden, omdat die zich onvoldoende een voorstelling konden maken van wat de ex-gevangenen hadden meegemaakt, laat staan van wat deze ervaringen bij de betrokkenen hadden aangericht. Tot wat voor misverstanden dit kon leiden, mag blijken uit het volgende voorbeeld (waarbij men zich het eerder genoemde gedrag van Jef Reintjes, het dwangmatig 'organiseren', zal herinneren).

J. de Crane, een medewerker van de Repatriëringdienst, werd kort na de oorlog door de 'Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945' ondervraagd over de opvang van de verschillende groepen repatrianten. Met het commissielid Stokvis ontspoon zich toen de volgende dialoog.

***De Crane:** De derde groep was die der politieke gevangenen. Men kon hun hakken met vet en hun tenen met boter besmeren, maar dan nog kon men hen niet tevreden stellen. Het was een soort kampmentaliteit, welke doodeenvoudig moest afslijten. Ik wist niet, wat ik met hen moest doen: er was met hen niet te praten; die mensen waren ook dusdanig uit hun evenwicht geraakt. Wij hadden een prachtig rusthuis voor politieke gevangenen. Zij kregen sigaretten, eten, drinken, zakgeld, maar verkochten elkaar het eten, en dat was waanzin, want er was zoveel, dat zij hun eigen eten niet behoefden te verkopen. Als zij tegen de verpleegsters zeiden: 'geef mij een kop soep', kregen zij die.*

***Stokvis:** Ik begrijp alleen niet, waarom het werd verkocht.*

***De Crane:** Ik weet niet of u er in hebt gezeten, wanneer niet, dan kunt u zich dat niet indenken.*

***Stokvis:** Het is in strijd met de beginselen van de economie.*

***De Crane:** Het is in strijd met alle economische beginselen en begrippen en met elke rechtschapenheid. Het is het meest krankzinnige, dat ik ooit had meegemaakt. Die mensen waren hun evenwicht volkomen kwijt; hetgeen volkomen begrijpelijk was.⁵⁵*

De terugkeer in de samenleving

De terugkeer in de weer min of meer geordende naoorlogse Nederlandse samenleving leverde de gerepatrieerde ex-gevangenen, van welke soort zij ook waren, soms grote problemen op. Problemen van psychologische, praktische en/of materiële aard.

Vooraf de psychologische problemen en de daaruit voortvloeiende sociale aanpassingsmoeilijkheden hadden vaak een diepe en langdurige uitwerking op het dagelijks leven van de betrokkenen. Wat de meeste ex-gevangenen hadden doorgemaakt, had niets meer te maken met de wereld zoals ze die tot hun wegvoering hadden leren kennen en begrijpen. Het zou in al zijn verschrikkingen surrealistisch genoemd kunnen worden, ware het niet dat het wel degelijk realiteit was geweest. Dat betekende voor de 'teruggekeerden' niet alleen dat een deel van hun ervaringen het voorstellingsvermogen van de 'thuisblijvers' te boven ging en dat zij die ervaringen dus niet met hun naaste familieleden of vrienden konden delen - wat op zichzelf al frustrerend was en de verwerking van die ervaringen in de weg stond. Het betekende ook dat zij soms volkomen vervreemd waren van de samenleving waarin zij waren teruggekeerd, waardoor zij zich onzeker, onbeholpen en gedesoriënteerd voelden en zij hun

evenwicht soms volledig kwijt waren.

In het voorgaande zijn we al wat van deze aanpassingsproblemen tegengekomen. Een illustratief voorbeeld geeft ook A.T.W. de Kluis. Hij noemt de grote moeite die hij ondervond om weer greep te krijgen op de wereld en aansluiting te vinden bij de mensen om hem heen, zowel buitenshuis als binnen zijn gezin. Zelfs zijn vrouw kon hij niet uitleggen wat er allemaal in hem om ging.

"Hoe kan ik duidelijk maken wat het voor mij betekent, m'n eigen deur open te doen, te gaan waarheen ik wil. Weer te kunnen beslissen, zonder dat ik de een of andere sanctie op die beslissing nodig heb, zonder dat de mogelijkheid bestaat, dat die beslissing op de meest onredelijke, schunnige manier te niet wordt gedaan?"⁶⁶

Maar ook noemt De Kluis zijn ergernis over het feit dat hij zich moest aanpassen aan alle hopeloze vulgariteiten die hij tot zijn teleurstelling weer tegenkwam: de aloude, voor hem volstrekt onzinnige en verwerpelijke strijdpunten tussen de verschillende groepen in de samenleving, het gekibbel tussen de kerken, de onbeheertheid, het politieke gekonkel en de baantjes-jagerij. "Wij zullen ons best doen met die aanpasserij. We beloven dit gaarne. Het zal trouwens wel moeten.", zegt hij. Maar hij vraagt daarbij ook begrip.

"En als we middenin een gesprek, midden onder de maaltijd stil worden en staren, zeg dan niets. Laat ons begaan. Vang ons op de een of andere manier op. Als we plotseling in woede uitbarsten, haal dan niet uw schouders op over zoveel remmeloosheid en gebrek aan educatie. Laat ons uitrazen. Het is een uitlaatklep voor zoveel, dat verdrongen werd, verdrongen moest worden, maanden, jaren: haat, liefde, verlangen, werkdrijf, slaap, verzadiging. Wij zijn niet meer dezelfde als toen we gingen. Wij zijn anders en we blijven het tot onze dood."⁵⁷

Een ander voorbeeld geeft J. Ritter, die als politiek gevangene in Ebensee bevrijd werd. Toen hij na een lange reis in de avond van 4 juni 1945 eindelijk weer in Haarlem thuis kwam, dacht hij aanvankelijk dat hij daarmee ook alles achter de rug had. Hij schreef toen in zijn verslag:

"Voor mijn huis stapte ik uit, belde, werd opengedaan, en plofte na de nodige ombelzingen in een stoel neer met het schier onvatbare besef, dat het nu werkelijk voorbij was en als een boze droom tot het verleden behoorde."⁵⁸

Maar in zijn naschrift bij dit verslag moest hij jaren later (in 1960) erkennen dat hem al snel na thuiskomst was gebleken dat alles nog lang niet bij het oude was:

"Niet alleen viel er lichamelijke heil wat aan mij te timmeren, maar ook geestelijk. In de eerste maanden had ik een bepaald soort minderwaardigheidscomplex. Toen ik eenmaal zo ver was gerestaureerd dat ik er weer op uit kon, had ik er herhaaldelijk grote moeite mee mijn beschroomdheid te overwinnen om bijvoorbeeld een winkel binnen te gaan en iets te kopen. Klaarblijkelijk was het innerlijke verzet tegen jarenlange behandeling als beest, de voortdurende inspanning mijzelf in stilte voor te houden dat niet ik, maar die anderen het beest waren, nu uit reactie omgeslagen in het tegendeel. De afstomping van het waarderingsvermogen voor schoonheid en voor al die dingen die het leven kruiden, was evenzeer een geestelijk litteken, dat slechts geleidelijk zou vergroeiën. Ik had geleefd als een dier en moest nu weer mens worden. Ja, eigenlijk kwam ik opnieuw ter wereld."⁵⁹

De problemen van praktische en/of materiële aard stonden de repatrianten in veel gevallen al bij de Nederlandse grens op te wachten. De gebrekkige voorzieningen waren nog tot daar aan toe. Wat gevoeliger aankwam, was in tal van gevallen de bejegening. De repatrianten kwamen in alle soorten tegelijk aan: politieke gevangenen, vrijwillige werkkrachten en verplicht tewerkgestelden, joden, krijgsgevangenen, uitgeweken NSB'ers, enz. Het scheiden van de zwarte en witte schapen kon moeilijk anders geschieden dan zonder aanzien des persoons en veel ex-politieke gevangenen konden het maar slecht verkroppen dat zij werden verwelkomd als verdachten. Een van hen, V.J.P. Eenhoorn, merkte op dat hij in Maastricht beschamend ontvangen was. Er werd op hem aangemerkt dat hij 'zeker vrijwillig naar Duitsland was gegaan' en pas nadat hij schriftelijke bewijsstukken had overlegd, veranderde die toon.⁶⁰ Een ander, mevrouw S. Gravendaal-Tamment, bevestigde die gang van zaken door te stellen dat het recht na de oorlog omgekeerd werkte: men ging er bij voorbaat vanuit dat de teruggekeerden niet eerlijk en oprecht waren en je moest maar zien te bewijzen dat je 'goed' was, in plaats dat je onschuldig was tot het tegendeel was bewezen.⁶¹

Had je geen bewijsstukken meer, dan had je een probleem, zoals ex-politieke gevangene M. van Galen ondervond. Hij had om weer aan de slag te komen een bewijs van politieke betrouwbaarheid nodig. Dat wilde men hem niet geven omdat hij lang in Duitsland had gezeten en zijn gegevens niet vielen na te trekken. Hij werd onderzocht op een SS-verleden. Niets te vinden. Hij liet ook zijn litten zien, maar nog werd zijn verhaal niet geloofd.⁶²

Maar zelfs als je wél werd geloofd en erkend als ex-politieke gevangene, kon je gevangenschap nog in je nadeel werken. Zo had F. Eissenloeffel een opleiding als stuurman gevolgd, maar door de oorlog en zijn wegvoering had hij geen diploma's kunnen behalen. Bij terugkomst kwam hij als stuurman niet aan de slag. Hij kreeg te horen 'dat men geen mensen met vaderlandsliefde maar mensen met diploma's nodig had'. Degenen die - terwijl hij gevangen zat - voor de Duitsers hadden gevaren, hadden die diploma's wel, en bovendien veel ervaring. Hij kwam niet in aanmerking.⁶³

Wat betreft de voorziening in de eerste levensbehoeften, zoals voeding en kleding, de eventuele verschaffing van onderdak (als de eigen woning vernield was of inmiddels door anderen bewoond werd) en leniging van allerlei andere grote en kleine materiële noden, moest men meestal aansluiten in de rij. Er bestond direct na de oorlog op al deze gebieden een schaarste en van voorrang voor ex-politieke gevangenen kwam in de praktijk althans van overheidswege weinig terecht. Wel zijn er van de kant van het voormalig verzet hier en daar inspanningen geweest om teruggekeerde medestrijders en 'weder-opduikers' bij voorrang aan werk, onderdak en verzorging te helpen.⁶⁴ Voor het overige waren de repatrianten doorgaans aangewezen op hulp van familie en vrienden of op andere vormen van liefdadigheid.

L. de Lange rapporteerde in juli 1945 desgevraagd aan het Militair Gezag over de meest directe noden van de groep van achttien politieke gevangenen waartoe hij behoorde, waarbij hij benadrukte dat zij de klachten over de opvang eigenlijk liever voor zich hielden.

"Wel zijn er bij deze groep teruggekeerde politieke gevangenen nog enkele, waarbij ook ik - relatant - bevoor, die momenteel één der kamers in hun woning bewonen, daardat de voormalige S.D. alles leeg roofde, of geen behoorlijke broek of jas meer aan hebben, omdat zij beroofd waren van al hun lijfgoederen. [...] Er zijn nog andere klachten, doch ieder weet, dat de Overheid gedwongen is om te roeien met de riemen, die voorradig zijn, redenen waarom deze achterwege blijven. [...]"⁶⁵

H. Rolsma, uit dezelfde groep als De Lange, rapporteerde eveneens in juli 1945 over de moeite die hij ondervond om thuis de meest elementaire leefomstandigheden weer enigszins op orde te krijgen.

"Van mijn vrouw krijg ik zo in een paar dagen dan het verhaal over de moeite die ze gehad heeft, eerst om de woning weer te krijgen. Vervolgens de vergeefse tochten naar de verschillende bureaux. Men is welwillend, maar er schijnt niets te zijn. Tot vandaag aan de dag toe is het een sjouwen zonder eind. Onze fietsen zijn natuurlijk gestolen en alles moet gelopen. Als onze linnenkast vandaag weer aardig op peil is, is dat een gevolg van het feit, dat vrienden en kennissen met gulle hand hebben gegeven. Het resultaat van het invullen van tekstformulieren, schoenenformulieren en dergelijke is bedroevend klein. Wat we op kijkdagen gevonden hebben van ons eigen spul is net voldoende om één kamer te meubileren, behoudens vloerbedekking. Het schijnt er eenvoudig niet te zijn. De andere kamer is nog steeds ongemeubileerd.

En hier wil ik het bij laten. Mijn vrouw en ik, wij zaten beiden in het [illegale] werk. Als ik [gevangen] zat, zette zij door. Direct na de bevrijding, heeft ze langs niet officiële weg het huis keurig gemeubileerd kunnen krijgen. Dat heeft ze toen niet gewild. Was dat onverstandig? Soms krijg je het gevoel van wel! Is het nog mogelijk, zo vragen wij ons af, dat er aan de gerepatrieerden alsnog recht wordt gedaan? Het is vijf minuten voor twaalf. Laat er in godsnaam niet een stuk nationale schande ontstaan!"⁶⁶

En dan waren er nog de kleine urgente noden die sommigen dwars zaten. Een lid van de zelfde groep als hiervoor genoemd, H.D. Voogd, schreef hierover, eveneens in juli 1945:

"Ik ben Leider van de Distributiedienst, en ben natuurlijk alles kwijt geraakt, nu is mijn vraag, wordt er ook iets gedaan om ons weer uit te rusten, met bijv. een vulpen, horloge, trouwring e.d. Als je zelf naar een winkel gaat is er toch niets. Ik kan mijn werkzaamheden zonder vulpen bijna niet doen en ik vind dat wij toch wel recht hebben om deze dingen terug te krijgen. Er zijn genoeg SS gepakt en ingesloten, laten die dan eens een veer laten, die hebben ons al genoeg gepest."⁶⁷

Terugblik

Een zonnige meidag aan het eind van de vorige eeuw. Zo'n dag waarop het allemaal begon en waarop het allemaal ook eindigde - 'officieel' althans, volgens de geschiedenisboekjes. Heldere, goed verzorgde boekjes, die ons vertellen wanneer iets begint en wanneer het weer ophoudt. Een mooi uitzicht over Deventer vanuit de woning van Ger Pit. Wat moet je er nu, meer dan een halve eeuw later nog over zeggen? Ger Pit kwam terug uit Sachsenhausen, na de dodenmars. Opvang was er niet, eten nauwelijks. Voor Rode Kruispakketjes werd hij voortdurend van het kastje naar de muur gestuurd. Vrienden bezorgden hem een baantje bij het Militair Gezag, in een kamp voor politieke delinquenten. Dat was in de eerste plaats bedoeld om hem aan voldoende voeding te helpen zodat hij wat kon aansterken - voor die voeding moest hij dus nota bene in dat kamp zijn. Andere hulp dan die van vrienden heeft hij nooit gehad. Maar daar had hij verder ook niet om gevraagd. Niet zeuren, was de gedachte toen, wees blij dat je weer levend terug bent. Weinig hulp dus, maar wel veel onbegrip en misverstanden. Pit:

"Ergens begreep men er de ballen van. Men wilde wel bloederige verhalen horen, en over de honger. Maar je had in het kamp soms ook plezier, er werd ook gelachen, anders kwam je er niet doorheen. Sommigen van degenen met wie ik daar gezeten heb, willen daar nu niks meer over horen. Die zijn heel negatief."

Ger Pit was maar één van de 4000 Nederlandse ex-politieke gevangenen, temidden van de honderdduizenden repatrianten. En wat we in het voorgaande hebben gezien, is vooral de grote verscheidenheid aan ervaringen met betrekking tot de terugkeer en opvang van deze mensen. Die terugkeer was meestal erg moeizaam. Velen voelden zich daarbij aan hun lot overgelaten. En de opvang, met name die door de overheid, heeft ook voor veel teleurstelling gezorgd. 'Gebrekkig', vindt Ger Pit:

"Als je er later en nu over terugdenkt ben je steeds kritischer, maar toen niet. Toen was het 'all in the game'; je was tenminste weer terug."⁶⁸

Noten

- ¹ Collectie SOTO, Correspondentie, Typoscript Mr. T.W. Mertens [z.d.].
- ² L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 8, p.212-213.
- ³ Buiten de hier gehanteerde definitie van 'politieke gevangenen' vallen onder meer: krijgsgevangenen en gijzelaars; joden (voorzover opgepakt om etnische redenen) en zigeuners (idem); Jehova's Getuigen; vrijmetselaars; verplicht tewerkgestelden (d.w.z. de geroofde arbeidskrachten voorzover zij niet bij wijze van strafmaatregel voor het verrichten van dwangarbeid waren weggevoerd); commune misdadigers (plegers van niet politiek gemotiveerde delicten).
- ⁴ NIOD, Coll.197P (Expogé), map 1f, ongedateerd stuk, vermoedelijk uit 1946.
- ⁵ L. de Jong, Het Koninkrijk, deel 8, p.36-42.
- ⁶ Idem, deel 8, p.376-377, 380-381, 392.
- ⁷ Idem, deel 8, p.213, 228.
- ⁸ Idem, deel 8, p.42-50.
- ⁹ NIOD, Coll.197P, map 26c : Rapport van de Commissie van Onderzoek inzake het verstrekken van pakketten door het Rode Kruis en andere instanties aan Nederlandse politieke gevangenen in het buitenland gedurende de bezettingstijd alsmede inzake het evacueren van Nederlandse gevangenen kort voor en na het einde van de oorlog, december 1947. Het rapport geeft inzake politieke gevangenen de volgende aantallen: afgevoerd over de grenzen 28.924, gerepatrieerd 6811, overleden voorzover geregistreerd 14.183, vermist 7930. In de toegevoegde Errata zijn deze getallen later bijgesteld tot respectievelijk 28.935, 6872, 16.167 en 'maximaal 3000'. Deze laatste telling is echter niet kloppend: ca. 3000 weggevoerde personen zijn niet in de drie overige categorieën opgenomen.
- ¹⁰ L. de Jong, Het Koninkrijk, deel 8, p.83-89, 376-377, 392-393; idem, deel 10B, p.1186-1187; idem, deel 12, p.110.
- ¹¹ Mededeling J. Oskam, 30 maart 1999.
- ¹² Gerber, J., Mijn ervaringen in gevangenis en concentratiekampen. Weteringschans, Vught, Oraniënborg, (z.j. [vroeg]) [Een apart omslag heeft als titel: Mijn Verblijf in Gevangenis en Concentratiekampen tijdens de Duitse Bezetting door Ir. J. Gerber], p. I-III en 81-85.
- ¹³ L. de Jong, Het Koninkrijk, deel 10B, p.1189-1192; NIOD, Coll. 250B (OCG), Kampverslagen: P. Rook.
- ¹⁴ Informatie G. Pit, 31 mei 1999.
- ¹⁵ NIOD, Coll. 250B (OCG), Kampverslagen: J.A. Ringers.
- ¹⁶ J. van Lieshout, Het Hannibalspiel, 1980, p.311-312.
- ¹⁷ Archief SOTO, Correspondentie, Verslag S. Altenburg (januari 1999); SOTO, Symposium Terugkeer en opvang: een zaak van erkenning, december 1998, p.38.
- ¹⁸ Connie Kristel in Jaarboek RIOD (1989), p.89.
- ¹⁹ SOTO, Symposium Terugkeer en opvang: een zaak van erkenning, december 1998, p.36.

²⁰ K.D. Dijkstra, Waarom terug uit Neuengamme? [november 1945], p.3-4, 17-22. (Het antwoord op de misschien wat merkwaardige vraag uit de titel, luidt overigens in essentie: "Omdat onze levensstijd, ons van den Heere toegemeten, nog niet vol was.")

²¹ Brunink, G.J., [omslagtitel:] Terug in het vaderland [1948], [titel op p.1: Gedenkboek Reünie van de 'Ex politieke gevangenen' uit het concentratiekamp Mühlenweg bij Wilhelmshafen (Dtl.)], p.1-36.

²² Ed. de Nève, Indien de Nederlandsche Regeering in Londen .... - Ter beoordeling van het Nederlandsche volk in het algemeen en de nabestaanden der, in Duitse concentratiekampen gestorven politieke gevangenen in het bijzonder, (Pinksteren 1947), p.1-3; Ed. de Nève, De Glorieuzen (1946), p.368-372.

²³ L. de Jong, Het Koninkrijk, deel 10B, p.931-933; idem, deel 12, p.112-121. Zie ook: Connie Kristel : "De moeizame terugkeer" - De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit de Duitse concentratiekampen" in Oorlogsdocumentatie '40-'45 - [1e] Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989 (1989) p.77-100.

²⁴ NIOD, Coll. 250B (OGC), map W.A.H.C. Boellaard (journaalboekje).

²⁵ NIOD, Coll. 250B (OGC), Kampverslagen: W. van Lanschot (lezing 8-1-1981).

²⁶ Ed. de Nève (1947), p.12.

²⁷ Rijksarchief Groningen, archief Provinciale Militaire Commissaris (PMC), nr.63, map 207: Brief E.J. van der Laan, 26 juli 1945 aan de Sectie Voorlichting van het M.G. te Groningen.

²⁸ SOTO, Symposium Terugkeer en opvang: een zaak van erkenning, 7 december 1998, p.33

²⁹ SOTO, Symposium Terugkeer en opvang: een zaak van erkenning, 7 december 1998, p.34

³⁰ H. Roosenburg, En de muren vielen om (1957), p.209. Het betreft hier een (povere) vertaling van het oorspronkelijk in het Engels verschenen boek And the walls came tumbling down (1957).

³¹ NIOD, Coll. 250B (OGC), Map W.A.H.C. Boellaard.

³² J. van Lieshout (1980), p.312.

³³ NIOD, Coll. 250B (OGC), Kampverslagen: Dr. Ir. J.A. Ringers.

³⁴ NIOD, Coll. 250B (OGC), Kampverslagen: Van der Poll.

³⁵ K.D. Dijkstra [1945], p.22.

³⁶ Rijksarchief Groningen, archief Provinciale Militaire Commissaris (PMC), nr.63, map 207: Rapport R. de Lange.

³⁷ H. Roosenburg (1957), p.210-211. De met '[ons]' verduidelijkte zin in het citaat luidde oorspronkelijk "How about flying us home?" (Kunnen jullie ons niet naar huis vliegen?).

³⁸ NIOD, Coll. 250B (OGC), Kampverslagen: Dr. Ir. J.A. Ringers.

³⁹ Rijksarchief Groningen, archief Provinciale Militaire Commissaris (PMC), nr.63, map 207: "Rapport - over de behandeling van ex-politieke gevangenen" door H. Rolsma, Groningen, 21 juli 1945.

⁴⁰ K.D. Dijkstra (1945), p.22.

- ⁴¹ J. Ritter, Kampervaringen 1941-1945 (1960), p.58.
- ⁴² J. van Lieshout (1980), p.312.
- ⁴³ Zie o.a.: Connie Kristel : "'De moeizame terugkeer' - De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit de Duitse concentratiekampen" in Oorlogsdocumentatie '40-'45 - [1e] Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989 (1989) p.77-100.
- ⁴⁴ L. de Jong, Het Koninkrijk, deel 12, p.125-126. Zie ook de verdere behandeling van dit onderwerp door De Jong (deel 12, p.110-133).
- ⁴⁵ L. de Jong, Het Koninkrijk, deel 12, p.122-124; Conny Kristel in Jaarboek RIOD (1989), p.77, 92.
- ⁴⁶ Ed. de Nève (1946), p.532-533.
- ⁴⁷ K.D. Dijkstra [1945], p.23.
- ⁴⁸ NIOD, Coll. 250B (OCG), Kampverslagen: P. Rook.
- ⁴⁹ Informatie G. Pit, 31 mei 1999.
- ⁵⁰ NIOD, Coll. 250B (OCG), Kampverslagen: W. van der Most.
- ⁵¹ NIOD, Coll. 197P (Expogé), 26a, verslag E. Schrijver [1948].
- ⁵² SOTO, Symposium Terugkeer en opvang: een zaak van erkenning, 7 december 1998, p.38.
- ⁵³ Rijksarchief Groningen, archief Provinciale Militaire Commissie (PMC), nr. 63, map 207 : Rapport R. de Lange, 11 juli 1945; idem: Rapport L. de Lange, 19 juni 1945; idem: Rapport H. Rolsma, 21 juli 1945.
- ⁵⁴ Vgl. Conny Kristel in Jaarboek RIOD (1989), p.93.
- ⁵⁵ Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel VIc, p.448.
- ⁵⁶ Kluis, A.T.W. de, De pastorie van Mühlberg (1950), p.283-284.
- ⁵⁷ Idem, p.284-285.
- ⁵⁸ Ritter, J., (1960), p.59.
- ⁵⁹ Idem, p.62.
- ⁶⁰ SOTO, Symposium Terugkeer en opvang: een zaak van erkenning, december 1998, p.33.
- ⁶¹ Idem, p.39-40
- ⁶² Idem, p.40.
- ⁶³ Idem, p.40 (alsmede conceptverslag).
- ⁶⁴ Bijvoorbeeld in Rotterdam - zie: J.L. van der Pauw, Guerrilla in Rotterdam - De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945, 1995, p.466-467.

⁶⁵ Rijksarchief Groningen, archief Provinciale Militaire Commissie (PMC), nr. 63, map 207 : Rapport R. de Lange, 11 juli 1945.

⁶⁶ Idem: Rapport H. Rolsma, 21 juli 1945.

⁶⁷ Idem: Rapport H.D. Voogd, 25 juli 1945.

⁶⁸ Informatie G. Pit, 31 mei 1999.